

Németh György

Frenetikus – Mivel gondolkozunk, mivel érzünk?

A *frenetikus* szó magyarázataként a Magyar értelmező kéziszótárban a következő meghatározást találjuk (Pusztai 2003: 421): „mn *sajtó* Óriási lelkesedést keltő «siker». Ezt kifejező. ~ *taps*. [nk: lat.«gör.].” Hasonló jelentést (rendkívül zaklatott, kétségbeesett, erőszakos), de részletesebb eredetmagyarázatot találunk az angol szótárakban, igaz, a rövidített *frantic* alak mellett (pl. J. Metcalf 2003: 320). A görögből a latinba, majd az ófrancián keresztül az angolba jutott kifejezés latin formája, legalábbis az angol szótárak szerint, *phreneticus*, görög formája *phrenétikos*.

Ha a magyar orvosi nyelvben a frenetikussal etimológiai kapcsolatban álló szóbokrot vizsgáljuk, láthatjuk, hogy a fentieknél sokkal sokrétűbb, összetettebb jelentéstartományba illeszkednek ezek a kifejezések (Brencsán 1983: 172; 395; Donáth 1974: 248):

- **frén, phren** – rekeszizom, ész, értelem
- **frenikus, phrenicus** – rekeszizomhoz tartozó
- **oligofrén, oligophren** – gyengeelméjű
- **phrenalgia** – rekeszizom-fájdalom
- **phrenicotomia** – nervus phrenicus átmetszése
- **phrenicotripsia** – nervus phrenicus szétzúzása
- **phrenitis** – diaphragmitis
- **phrenologia** – elavult elmélet a koponya formája és az észbeli, ill. erkölcsi képességek összefüggéséről
- **phrenoplegia** – rekeszizom-bénulás
- **phrenoptosis** – rekeszizom-süllyedés
- **phrenospasmus** – rekeszizomgörcs

Első ránézésre is jól látszik, hogy a köznyelvi jelentéstől mindegyik orvosi jelentés eltér, és az is, hogy három csoportra oszthatók az orvosi jelentések:

- **rekeszizom**
- **rekeszizom idege** (nervus phrenicus)
- **ész, értelem**

Joggal vehető fel a kérdés, hogy ha mindegyik *frén-* vagy *phren-* kezdetű magyar szó ugyanarra a görög/latin kifejezésre vezethető vissza, mi magyarázza ezt a sok eltérő jelentést. A válasz egyszerű: már az ógörögben is eltérő testrészekre, fogalmakra használták a *phrén* szóbokrot. Vegyük sorra, hogy pontosan milyen testrészekre és fogalmakra.

Minthogy a modern európai nyelvekbe a latin közvetítésével került be a szócsalád, elsőként vizsgáljuk meg a *freneticus* használatát a latin nyelvben. Az ókori szerzőknél meglepő módon mindössze háromszor találkozunk vele, mind a háromszor „örjögő” értelemben. A legkorábbi használó Seneca, aki így fogalmaz 15. levelében: „*Sine hoc aeger est animus; corpus quoque, etiam si magnas habet vires, non aliter quam furiosi aut frenetici validum est.*” (A test is, akármilyen hatalmas izomereje is van, éppolyan egészséges, mint a dühöngők vagy az örjögők teste.)¹

Ezen kívül a II. századi Philumenus Medicus *De medicina* című munkájának VI. századi latin fordításában találkozunk két alkalommal a *freneticae*, illetve *frenetici* alakokkal. A *phrenétikos* a görög orvosi irodalomban mindössze kétszer található meg, mindkét alkalommal a II. századi Marcellinus *De pulsibus* című munkájában, egyértelműen „agyvelőgyulladásban szenvedő” jelentéssel (Schöne 1907: 464): „Az agyvelőgyulladásban szenvedő (*phrenétiku*) pulzusa gyors és szapora és szabálytalan, aztán pedig gyakran gyenge, de előfordul, hogy igen erős.” Ez a ritka előfordulás valószínűleg némi magyarázatra szorul. Ha a forrásokat megnézzük, nyilvánvalóvá válik, hogy nem a *phrenétikos*, hanem a *phrenitikos* volt a szótári alak, amely a *phrenitis*, agyvelőgyulladás szóból vezethető le. Ez nem kétszer, hanem jelen ismereteink szeit 357 esetben adatolt az ókori görög irodalomban. A *phrenitis* töve a *phrén* szóra vezethető vissza, ezért indokolt áttekinteni, milyen jelentésekkel rendelkezett ez a kifejezés (Darcus 1977).

1. Az idézeteket, amennyiben nem jelzem a fordítót, saját fordításban közlöm.

A görög, és egyben az európai irodalom legelső műveiben, az *Íliasban* és az *Odyseiában* a *phrén* egyértelműen rekeszizomként szerepel (Hom. *Od.* 9, 301): „Mellébe szűrni, ahol a rekeszizom (*phrenes*) a májat körülveszi.”

A II. századi Galénos a diaphragmával együtt, mint a rekeszizom megnevezését említi (*De anatomicis administrationibus libri* 9, 2, 553): „Nyilvánvalóan mindegy, hogy *phrént* vagy *diaphragmát* mondunk.” Ugyanezt a jelentést találjuk meg a IV. századi Oreibasios (Oribasius) művében (Räder 1929: 24, 20, 2). A szerző Julianus Apostata és később Valens császár orvosa volt.

A *phrenitis* Hippokratésnál jelenik meg, mint a *phrén*, vagyis a rekeszizom betegsége (*Morb.* 3, 9). Akkor jelentkezik, ha túl sok epe keveredik a vérbe. Ugyanakkor ez a betegség a szerző szerint mentális tünetekkel is járhat, vagyis a leírás alapján megfelel a mai meningitisnek vagy enkephalitisnak. Hippokratés három pszichés betegséget különböztet meg egymástól, de ezek közül csak az első a *phrén* betegsége:

- *Phrenitis*
- *Mania*
- *Melancholia*

Mint látjuk, a Kr. e. V. századi elképzelés szerint a rekeszizom gyulladása okozhat mentális betegséget, vagyis összefüggésbe hozták a *phrént* a mentális állapottal, de a kezdetektől fogva megfigyelhetünk egy harmadik jelentéscsoportot is, a *phrént*, mint az érzelmi életünk központját, amelyet nyelvünkben a szívnek tulajdonítunk. Homéros az *Íliasban* többször is így ír (3, 442; 14, 294): „Erős beborította a szívem (*phrenas*)”; „Zeus szívét (*phrenas*) az erős szerelem beborította.” A szív és a rekeszizom igen közel helyezkedik el egymáshoz, így az egyik fizikai reakcióját össze lehetett keverni a másikéval, és ezt gyakran meg is tették. Minthogy pedig a gyomor is közel fekszik a rekeszizomhoz, nem csoda, hogy az antikvitás irodalmában a rekeszizom és a szíven kívül a gyomor is megjelenhet, mint érzelmi életünk központja. Horatius ódája például egyértelműen ezt az elképzelést tükrözi (1, 16, 16):

*fertur Prometheus addere principi
limo coactus particulam undique
desectam et insani leonis
vim stomacho adposuisse nostro.*

„Mondják, Prometheus, emberi lényeket
Gyúrván agyagból, állati részeket
Kevert belé, s örült orszlán-
Indulat így elegyült *szívünkbe*” (Bede 1989, 29).

A Kr. e. IV. századi karyostosi Dioklés elmélete érdekes összefüggést mutat a szív és az agy, azon belül is a *phrenitis* kialakulása között. A *phrenitis* betegségét szívduaganat okozza, amely elvágja az agy (*enkephalos*) normális vérellátását és melegségét, amelyek segítségével az agy képes érzékelni

és gondolkodni. Az agynak Dioklés szerint két féltékéje van, az egyik a gondolkodásért, a másik az érzékelésért felelős. A jobb oldali az érzékelésért, a bal oldali a gondolkodásért felelős. Vagyis a *phrenitis* mindkét féltéke működését károsan befolyásolja (Eijk 2000: 145). Aristotelés és Praxagoras azonban alapvetően a szívet (*kardia*) tekintette a gondolkodás központjának (Arist. *De partibus animalium* 2, 1, 657a). Különös módon ezt az elképzelést is Homéros fogalmazta meg először (Harris 2002), igaz, ő nem a *kardia*, hanem az *étor* kifejezést használta a szívre (*Ílias* 5, 249–250):

„Rajta tehát, lovakon húzódjunk hátra, ne tombolj
így az elősorokon, kedves szíved (*étor*) el ne veszítsed”
(Devecseri 1974: 84).

Caelius Aurelianus a különféle mentális betegségek eredetét úgy különbözteti meg, hogy melyik szervünk (a gyomor vagy a fej/agy) okozza azokat:

„*differt autem, siquidem in ista (scl. melancholia) principaliter stomachus patiatur, in furiosis (scl. mania) vero caput*” (Drabkin, 1950: 562).
„Különbözik továbbá abban is, hogy *melancholia* esetében főként a gyomor betegszik meg, míg az örülteknél (ti. *mania* esetén) valójában a fej.”

A Kr. e. IV. században azonban Platón már egyértelműen amelletts teszi le voksát, hogy az érzékelés és a gondolkodás központja az agy, de mint láttuk, ez a vélemény hosszú ideig még az orvosi irodalomban sem vált egyeduralmukodóvá (*Phaidón* 96b): „És vajon a vér-e az, amivel gondolkodunk, vagy a levegő, vagy a tűz, vagy ezek közül egyik sem, hanem az agyvelőtől (*enkephalos*) kapjuk az érzékeléseket, a hallást, és a látást, és a szaglást, s ezekből keletkezik az emlékezés és a vélekedés, az emlékezésből, és a vélekedésből pedig, amikor megállapodnak, ugyanígy keletkezik a tudomány” (Kerényi 1984: 1086).

Röviden összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a *frén-*, illetve *phren-* kezdetű szavak legkülönbözőbb jelentései is visszavezethetők az antik görög előzményekre, és mint ahogy azok is szabadon csapongtak a rekeszizomtól a mentális és érzelmi központig, ezt a sokszínűségüket átszármasztatták a latin és a magyar orvosi nyelvre. Csakhogy éppen azért, mert bizonytalanok voltak az érzékelés és gondolkodás, valamint az érzélem központja tekintetében, ugyanilyen jelentésben használták még a gyomor, a szív és az agy kifejezést is. Azok valamennyi jelentésárnyalatának feltárása azonban, bármilyen frenetikus lenne is, szétfeszítené e tanulmány kereteit.

IRODALOM

- Bede Anna: *Horatius összes művei*. Budapest, 1989.
Brencsán János: *Új orvosi szótár. Orvosi kifejezések magyarzata*. Budapest, 1983.
Shirley M. Darcus: “Noos precedes *Phren* in Greek Lyric Poetry”. *L'Antiquité Classique* 46, 1977: 41–51.

Devecseri Gábor: *Homérosz Íliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*. Budapest, 1974.

Donáth Tibor: *Anatómiai nevek. Anatómiai, szövet- és fejlődéstani terminológia*. Budapest, 1974.

I. E. Drabkin: *Caelius Aurelianus On Acute Diseases and On Chronic Diseases*. Chicago, 1950.

Philip J. Eijk: *Diocles of Carystus: A Collection of the Fragments*. Leiden, 2000. 145.

William V. Harris: *Restraining Rage. The Ideology of Anger Control in Classical Antiquity*. Cambridge, MA, 2002.

Kerényi Grácia: *Platón Phaidón, Platón összes művei I*. Budapest, 1984.

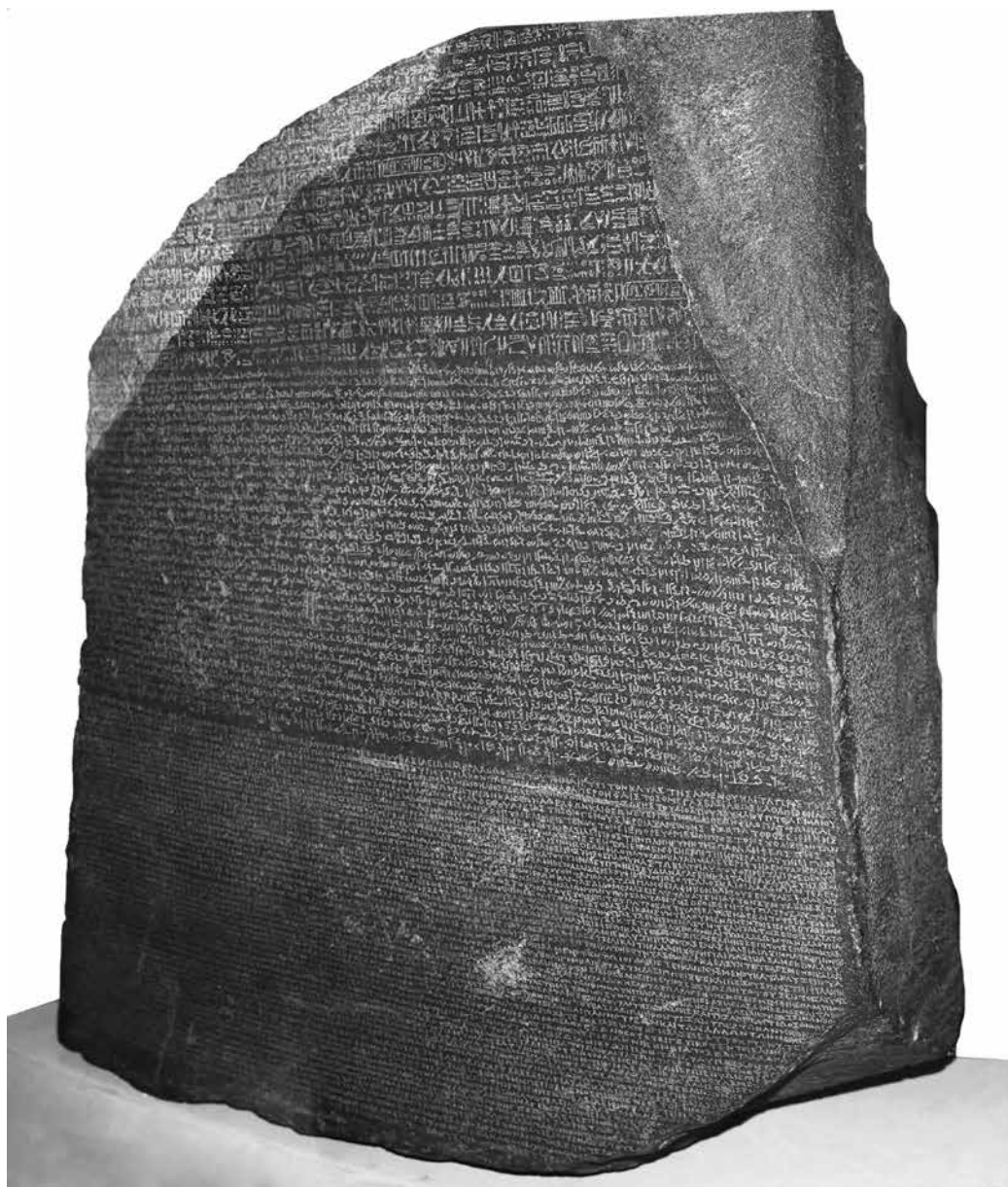
J. Metcalf (ed.): *Illustrated Oxford Ditionary*. Oxford, 2003.

Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, 2003.

J. Räder: *Oribasius, Collectionum Medicarum Reliquiae*. (Corpus Medicorum Graecorum VI.1.1-2). Lipcse-Berlin 1928-9.

H. Schöne: „Marcellinos’ Pulslehre. Ein griechisches Anekdoten”. *Festschrift zur 49. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner*. Basel, 1907: 448-472.

William G. Thalmann: “Aeschylus’s Physiology of the Emotions”. *The American Journal of Philology* 107, No. 4. 1986: 489-511.

A rosette-1 kő a British Museumban © Hans Hillewaert